

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**НОВІ СТОРІНКИ
ІСТОРІЇ ДОНБАСУ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

КНИГА 15/16

ВИДАЄТЬСЯ З 1992 р.

Донецьк - 2008 р.

УДК 94 (477.6)

Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн.. 15 / 16 /Головний редактор та упорядник – З.Г. Лихолобова, д.і.н., проф. – Донецьк, ДонНУ, 2008. – 426 с.

П'ятнадцята / шістнадцята книга щорічника “Нові сторінки історії Донбасу” продовжує публікацію досліджень з невивчених або недостатньо вивчених питань історії регіону. Запроваджено у науковий обіг нові документи і матеріали, почерпнуті в архівних фондах та археографічних збірках; з позицій сучасної методології переосмислено здобутки радянської історіографії, започатковано нові напрямки наукових пошуків.

Збірка складається з наступних рубрик: “Обговорення гострих проблем”, “Ранньомодерна та модерна історія Донбасу”, “Донбас індустріальний”, “Проблеми світогляду людини Донбасу”, “Історіографія, джерелознавство”.

Авторами публікацій є викладачі та аспіранти історичного факультету ДонНУ, а також інших вузів України. Рекомендується для науковців, студентів, учителів та широкого кола читачів.

Редакційна колегія:

Головний редактор та упорядник – З.Г. Лихолобова, д.і.н., проф.

Заступник головного редактора – О.В. Стяжкіна, д.і.н., проф.

Члени редколегії: Безпалов М.Є., д.і.н., проф.; Добров П.В., д.і.н., проф.; Парінов М.П., д.і.н., проф.; Пірко В.О., д.і.н., проф.; Саржан А.О., д.і.н., проф.; Темірова Н.Р., д.і.н., проф.

Відповідальний секретар – О.Б. Пенькова, к.і.н.

Рецензенти:

д.і.н., проф. М.Є. Безпалов; д.і.н., проф. О.М. Бут; д.і.н., проф. А.В. Гедьо; д.і.н., проф. В.О. Горбик; д.і.н., проф. П.В. Добров; д.і.н., проф. З.Г. Лихолобова; д.і.н., проф. В.О. Пірко; д.і.н., проф. А.О. Саржан; д.і.н., проф. О.В. Стяжкіна; д.і.н., проф. Н.Р. Темірова; к.і.н., доц. К.В. Заблоцька; к.і.н., доц. О.В. Колесник; к.і.н., доц. Л.О. Крутова; к.і.н., доц. М.П. Троян.

Друкується за ухвалою Вченої Ради Донецького національного університету.

Збірник зареєстровано у міністерстві о справах друку та інформації у лютому 1997 р. (свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 28866), і входить у перелік видань, затверджених ВАК України (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 5).

Адреса редакційної колегії: історичний факультет, Донецький національний університет, вул. Університетська, 24, м. Донецьк, 83055. Тел.: 305-16-56.

ISBN 5-7740-0545-3

© Донецький національний університет, 2008

ЗМІСТ

ОБГОВОРЕННЯ ГОСТРИХ ПРОБЛЕМ

І.С.Тарнавський. Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941-1943 рр.)	6
Д.М.Титаренко. Геноцид єврейського населення на Донеччині під час нацистської окупації: деякі дискусійні аспекти проблеми.....	27

РАНЬОМОДЕРНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ДОНБАСУ

В.О.Пірко. Походження Донецького козацтва.....	50
Ю.М.Демура. Напрямки розвитку та внесок господарств німецьких переселенців в аграрну інфраструктуру Північного Приазов'я у ХІХ ст....	58
О.В.Хаталах. Причини активізації міграційних процесів у Катеринославській губернії на межі ХІХ – ХХ ст.....	69
І.В.Пятницькова. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Катеринославщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	77

ДОНБАС ІНДУСТРІАЛЬНИЙ

З.Г.Лихолобова. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія.....	90
К.В.Нікітенко. Промислова кооперація Донбасу в умовах нової економічної політики.....	113
О.В.Струченков. Роль інженерно-технічних працівників в індустріальному розвитку Донбасу (кінець 1920-х – середина 1930-х років).....	123
М.П.Троян. Індустріалізація в Україні.....	138
В.І.Шабельніков. Зміни в адміністративно-територіальному устрої і управлінні регіонами України у 1930 і роки.....	147
К.В.Кузіна. Населення шахтарських міст Донецької області (1959 – 1989 рр.).....	158
А.В.Буждежан. Економічна реформа другої половини 1960-х рр. на металургійних підприємствах Донбасу.....	169
Є.Г.Філіппов. Підготовка керівних кадрів державної торгівлі Донбасу в 1970 – 1980-х рр.....	179
С.В.Кузьміна. Причини шахтарських страйків в Україні у 90-х роках ХХ століття.....	192

ПРОБЛЕМИ СВІТОГЛЯДУ ЛЮДИНИ ДОНБАСУ

О.В.Стяжкіна. “Правильна біографія” пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах Донбасу).....	204
С.Л.Андросова. Образ жінки на сторінках літературних видань Донбасу в 1920 – 30-ті роки.....	224
М.С.Герасимова. Конфесійна ситуація в повоєнному Донбасі та її вплив на духовне життя людей (1945 – 1953 рр.).....	235
М.О.Соловей. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945 – 1965 рр.).....	250
С.В.Ісіченко. Система партійної освіти як інструмент проведення антирелігійної роботи наприкінці 50-х рр. (на матеріалах Сталінської області).....	263
Ю.Р.Стуканова. Художники Донбасу в 1953-1964 рр.: кількісні та якісні характеристики обласних відділень спілки художників України.....	273
О.Б.Пенькова. Етнодемографічні та соціально-політичні чинники розвитку святковості й обрядовості Східної України (1960-ті – середина 1980-х рр.).....	285
О.І.Панич. Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960 – 80-х роках на Донеччині.....	297
Т.В.Болбат. Національне питання у діяльності організацій КПУ на Сході України у 1989 році (на матеріалах Донецької, Луганської, Харківської областей).....	308
А.З.Шайхатдінов. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.).....	319
А.А.Дынгес. Историческая память жителей бывших немецких населённых пунктов Донецкой области в 1992 – 2007 гг.....	330

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Р.О.Литвиненко. Пам’ятки типу Бабіне III: від культури до культурного кола.....	342
А.В.Гедьо. Матеріали ревізійного перепису населення Маріупольського повіту як джерело з історії Донбасу.....	354
О.Л.Капінус. Причини та характер переселення греків з Криму до Північного Приазов’я 1778-1779 рр.: історіографія питання.....	363
А.В.Заблоцький. Інтер’ю як джерело вивчення образу бойової техніки у свідомості учасників Великої Вітчизняної війни.....	374
І.І.Гордійчук. Дослідження історії населених пунктів Донеччини в контексті підготовки “Історії міст і сіл Української РСР”.....	382

Ю.В.Лаєвська. Розвиток промисловості Донецької області у 1953 – 1964 рр.: історіографія проблеми.....	392
Т.І.Мармазова. Історіографія повстанського руху під проводом Нестора Махна (1950 – 1980 рр.).....	406
К.В.Заблоцька. Г.Ю.Твердохліб. Образи медиків і медицини в пам'ятниках Донецька.....	415

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 902.01(4-11)"6373/75"

Р.О.Литвиненко

(Донецький національний університет)

ПАМ'ЯТКИ ТИПУ БАБИНЕ III: ВІД КУЛЬТУРИ ДО КУЛЬТУРНОГО КОЛА

Вступ. Приблизно від кінця 1990-х рр. в дослідженні старожитностей посткатакомбного часу Південно-Східної Європи почали проявлятися деякі нові тенденції, пов'язані з визначенням культурно-таксономічного статусу археологічного утворення, відомого у вітчизняній історіографії під дефініціями “культура багатоваликової кераміки” (КБК) або “бабинська культура”. Причому фахівці, що займалися даною проблематикою, далеко не завжди демонстрували збіг наукових позицій. Стисло зміст існуючих між науковцями розбіжностей можна відбити низкою взаємопов'язаних запитань: чи належать чисельні пам'ятки типу поселення Бабине III між Нижньою Волгою та Нижнім Дунаєм до єдиної археологічної культури, чи їх слід розглядати в рамках кількох археологічних культур; у випадку останнього, як ці культури співвідносяться між собою і чи не утворюють вони якийсь надкультурний рівень таксономічної ієрархії; якщо так, то який саме? Відповіді на ці питання видаються вкрай важливими, оскільки від них залежить не лише формальна систематизація й порядок групування всього наявного на сьогодні масиву відповідних джерел, хоча й це саме по собі є доволі актуальним. Вони визначають концепцію та напрямки досліджень всіх посткатакомбних і територіально суміжних з ними утворень Надчорноморсько-Каспійської області, а разом з цим обумовлюють вибір адекватних дослідницьких методик, які б могли дати найбільш коректні результати, тим самим сприяючи об'єктивізації кінцевих культурно-історичних реконструкцій.

На наше глибоке переконання, успішне розв'язання цих складних завдань можливе лише за умов чіткого усвідомлення всієї динаміки та етапів дослідницького процесу, розуміння всіх чинників, що призвели до визрівання проблемної ситуації, адекватної оцінки реального стану поточних справ. Аналізу наголошених історіографічних і джерелознавчих

аспектів присвячується стаття, що пропонується увазі зацікавлених читачів.

Період єдинокультурного статусу. Ця фаза дослідження тривала від виділення зі старожитностей бронзового віку нового типу пам'яток і доведення їх самостійного культурного статусу до виявлення в межах означеного археологічного утворення регіональних розбіжностей, що хронологічно відповідає періоду від першої половини 50-х до середини 70-х рр. минулого століття. Традиційно літопис досліджень починають з розкопок 1954 р. А.В.Добровольським поселення Бабине III у Нижній Наддніпрянщині, матеріали якого дозволили “покласти початок вивченню пам'яток, характерною особливістю яких є наявність так званої багатоваликової кераміки” [1], а також розкопок С.С.Березанською поселення поблизу с.Волинцеве (урочище “Городок”) на Середньому Сеймі [2]. Показово, що, А.В.Добровольський з самого початку вказував на необхідність накопичення фактів шляхом дослідження поселень типу Бабине III з метою простеження загальної лінії розвитку нового історико-культурного явища, з'ясування його походження та локальних варіантів [3], чим, по суті, окреслив перспективу на декілька десятиліть. Але найближчими роками дослідникам довелося докласти зусиль і виборювати право на існування “народжуваної дитини”.

І найбільше відчула на собі цей відповідальний тягар С.С. Березанська. З її ім'ям пов'язані дві праці, від яких зазвичай відраховують історію власне КБК [4], хоча їм передувало декілька так би мовити підготовчих статей і низка доповідей на різних форумах [5]. На наш погляд, більш вдалою і значущою серед цих робіт є стаття, присвячена узагальненню відомих на той момент свідчень по побутових пам'ятках, в якій авторка вперше висловила чітку пропозицію щодо виділення в Україні *культури поселень типу Бабине III* [6]. Деяко пізніша спроба виділити адекватні поселенням поховальні пам'ятки, по відношенню до яких вперше було вжито дефініцію *культура багатоваликової кераміки* [7], за визнанням самої дослідниці, виявилася “явно невдалою” [8] – поховальний обряд культури залишався невідомим. Ця обставина, разом з іншими невизначеностями, зумовила доволі неоднозначне ставлення до нової культури з боку наукової громадськості, яка не поспішала її визнавати [9]. Поряд з традиційним варіантом катакомбної атрибуції пам'яток з багатоваликовою керамікою, Б.О.Латинін запропонував розглядати їх в якості “одного з українських локальних варіантів саме «зрубної» культури”, генетично пов'язаної зі середньодонською катакомбною культурою [10].

Перші підсумки досліджень *пам'яток багатоваликової кераміки* були підбиті С.Н. Братченком у однойменному розділі першого видання Археології Української РСР, де автор окреслив межі культурного ареалу, який багато в чому співпадав з сучасними даними, визначив відносну

хронологію, з урахуванням регіональної специфіки, подав характеристику основних типів пам'яток і матеріальної культури, а також своє бачення генези культури. З огляду на наш предмет, цікавим видається висновок дослідника, відповідно з яким питання належності пам'яток багатоваликової кераміки до однієї культури чи великої культурної області з локальними культурами може бути розв'язаним лише шляхом збагачення джерельної бази. Попри всі досягнення, досить гострою залишалася проблема виявлення поховальних пам'яток [11].

Саме тому чи не найважливішим відкриттям 1970-х рр. у розглядуваній галузі слід вважати визначення поховального обряду КБК, вперше здійснене І.О.Післарієм на матеріалах курганних могильників Східної України [12]. Це відкриття, яке без перебільшення можна вважати справжнім проривом у дослідженні культури, стало своєрідним катализатором, що стимулювало виявлення “багатоваликових поховань” в сусідніх регіонах: Нижній Донщині, Нижній Наддніпрянщині, Побужжі, Наддністрянщині тощо. По суті, з визначенням поховального обряду КБК у середині 70-х років завершився майже двадцятирічний процес інституалізації самої археологічної культури.

Від культурної єдності до локальної варіативності. З накопиченням джерел, а відповідно й знань щодо бабинської культури (КБК), починала вимальовуватися певна відмінність між її пам'ятками різних регіонів. Першим симптомом того, що КБК вже перестала сприйматися в якості гомогенного утворення, стало виділення в ній С.С. Березанською кількох локальних варіантів. Для всієї культурної області спочатку намічалось чотири таких варіанти (Південно-Західний, Нижньодніпровський, Північно-Східний, Нижньодонський) [13]. Для України в різних працях пропонувалося виділення трьох (Південно-Західний, Нижньодніпровський, Північно-Східний) [14] або чотирьох (південно-західний, середньодніпровський, нижньодніпровський, східний або донецький) [15] локальних варіантів. В останньому випадку йшлося також про доцільність утворення “відособленої групи” з пам'яток типу Левенцівської фортеці в пониззі Дону та Кам'янського поселення в Криму, що не можуть поки що розглядатися в якості варіанту КБК. Наявність локальних варіантів, на думку дослідниці, пояснювалась, перш за все, різницею місцевого підґрунтя, на якому вони утворювалися: ямна (буджацька група), катакомбна, середньодніпровська культури та пам'ятки типу Перун, а також впливом сусідніх культур і своєрідністю географічних умов [16].

Ставлення дослідників до виділення в межах КБК локальних варіантів було неоднозначним: поряд зі сприйняттям такої пропозиції, як правило пасивним (на віру, без будь-якої перевірки), висловлювалися також незгоди. Остання позиція, будучи цікавіше за першу (з причини своєї критичності, а не по суті), заслуговує на увагу. Фактично

висловлювалась вона лише двома фахівцями – Е.С.Шарафутдіновою та Є.М.Саввою [17]. Головний контраргумент противників локальної варіативності КБК зводився до спроби довести загальну цілісність цієї культури, що вони намагались зробити через зіставлення між собою різних регіональних груп. При цьому основний акцент робився на виявленні елементів схожості, за одночасного ігнорування або применшення (може й не навмисного) наявних розбіжностей. Найбільш наочно це демонструють праці Є.М.Савви, оскільки саме вони містять детальну аргументацію відстоюваної позиції: дослідник здійснив ретельний багатобічний (хоча й не вичерпний) порівняльний аналіз поховальних пам'яток окремих регіонів і дійшов висновку щодо “гомогенності КБК всього ареалу, і особливо степової зони”. Він зазначив деякі очевидні відмінності лише між пам'ятками лісостепової та степової зон, вбачаючи в цьому вплив географічного чинника: “однак, за виключенням того факту, що в лісостеповій зоні відомо більше поселень з відносно потужним культурним шаром, інших даних, що підтверджують локальність виділених груп, у нас немає” [18]. Відтак, “фіксовані відмінності мають другорядний характер і пояснюються не локальними особливостями та різним генетичним підґрунтям, а явищами хронологічного порядку” [19]. Близька позиція висловлена також Е.С. Шарафутдіновою: незважаючи на певні відмінності периферійних груп КБК, особливо степових, від класичних пам'яток Лівобережного Лісостепу, з останніми вони “об'єднуються однаковими елементами цієї культури, що носять локально-хронологічний характер” [20], а наявність розбіжностей не впливає на загальний висновок про гомогенність культури і “пояснюється результатом впливів в момент стику (в процесі поширення КБК – Р.Л.): або КБК з місцевим субстратом, або прийшлого культурного середовища з КБК, або КБК з сусідами” [21].

Пояснення отриманим результатам порівняльного аналізу територіальних груп КБК (Бабине) і відповідним висновкам щодо гомогенності культури є доволі банальним – слабке володіння авторами джерельною базою по культурній області загалом, особливо по регіонах, в яких вони особисто не провадили дослідів. З цієї причини, до зіставлення залучалися статистично непрезентабельні й почасти неадекватні вибірки (в т.ч. позичені в інших авторів), що у переважній більшості дали викривлені результати ледве не всіх порівнюваних характеристик. Нерідко за критерій близькості регіональних груп сприймався лише факт наявності в них тих чи інших обрядово-інвентарних ознак, тоді як їх питома вага не бралася до уваги: відтак на одну планку виводилися як закономірності/тенденції, так і виключення. Про це ми судимо, порівнюючи результати Є.М. Савви з нашими власними, однак отриманими вже на підставі майже всієї відомої на сьогодні джерельної бази по поховальним пам'яткам культурної області Бабине (більше 3700 поховань). Спираючись на ці дані, можемо з усією

відповідальністю заявити, що висновки Є.М.Савви та Е.С.Шарафутдінової щодо високого ступеню гомогенності бабинських пам'яток у всьому їхньому ареалі є перебільшеними. Цілком можливо, що тут далася взнаки й позиція С.Н.Братченка, який, виступаючи одним з провідних фахівців і автором узагальнюючих праць з даної проблематики, наполегливо оминав питання локальної специфіки бабинських пам'яток, мимоволі формуючи уявлення щодо їхньої однорідності [22]. Незважаючи на це, всім трьом дослідникам треба віддати належне за те, що вони послідовно відстоювали беззаперечний факт наявності спільного культурно-генетичного знаменника для всіх регіональних груп Бабине, тобто їхньої генетичної спорідненості, а відтак моноцентричних витоків цього культурного явища, які, навпроти, безпідставно і наполегливо заперечувала С.С. Березанська.

Як би там не було, але об'єктивні відмінності між “багатоваликowymi” пам'ятками окремих територіальних груп ставали все більш очевидними й дослідники поступово схилялись до необхідності внесення коректив в усталену систему культурної таксономії. Примітним є те, що першим, хто передбачив або, точніше, усвідомив необхідність проведення такої роботи, був А.Д.Пряхін. Ще на початку 1980-х рр., спостерігаючи як бабинська культура перетворюється в “гігантське і досить неоднозначне утворення”, він зазначив, що “стає все більш важливим внести необхідну ясність у поняття «культура з багатоваликовою керамікою», оскільки це поняття ризикує перетворитися в етапно-хронологічне” [23]. Цей прогноз значною мірою виправдався.

Від культури до надкультурного рівня. Величезний ареал і примітна варіативність пам'яток з багатоваликовою керамікою вже не вписувались у традиційні параметри археологічної культури, а більше відповідали утворенню більш високого, надкультурного порядку. Як слушно зауважив І.Т.Черняков, “у виділенні й вивченні КБК, подібно іншим культурам Східної Європи, повторюється одна й та ж тенденція. Виділені В.О.Городцовим ямна, катакомбна й зрубна культури при подальшому вивченні перетворювались у величезні за територією єдині культури (<...>), надалі їх поділяли на локальні варіанти, а завершували виділенням цілої низки культур, що складали ямну, катакомбну та зрубну культурно-історичну спільноти, що загалом займали ту ж територію, що й КБК” [24].

Ідея підвищити таксономічний ранг КБК визрівала в науковому середовищі поступово. Чи не вперше практична її реалізація відбулася ще в середині 1980-х років, коли, оцінюючи культурно-історичні процеси, які відбувалися за доби бронзи в Північному Причорномор'ї, І.Т.Черняков з Г.М.Тоцевим зазначали: „На базі решток ямної та катакомбної історичних спільностей у Північному Причорномор'ї та на прилеглих територіях у XVI-XV ст. до н.е. склалася нова *спільність культур багатоваликової кераміки*, що ввібрали в себе як усі причорноморські місцеві елементи, так

і певні компоненти сусідніх культур” (курсив мій – *Р.Л.*) [25]. Власне аргументів на користь введення у науковий обіг нового археологічного таксону тоді подано не було. Не з'явилося доказів і пізніше, коли наприкінці 1990-х рр. це питання знов актуалізувалося й дехто з археологів без усяких пояснень став вживати по відношенню до пам'яток КБК традиційні для радянської історіографії дефініції надкультурного порядку. Так, у Запоріжжі була видана збірка статей з проблем археології середньої бронзи, обкладинка якої містила, поряд зі звичним поняттям “катакомбна культурно-історична спільність (ККІС)”, нову дефініцію – “культурно-історична спільність багатоваликової кераміки (КІСБК)” (рос. варіант “культурно-историческая общность многоваликовой керамики” – КИОМК) [26]. Цілком резонний подив з приводу відсутності будь-яких коментарів від автора нової аббревіатури і водночас наукового редактора збірки Г.М.Тощева, виказав В.В.Отрощенко [27]. Незважаючи на це, Г.М.Тощев з кримськими колегами продовжують активно вживати нову дефініцію, запобігаючи при цьому жодних пояснень [28]. Якщо ж, шановні колеги вважають, що підвищення таксономічного рангу археологічного утворення може здійснюватися лише за принципом аналогії, без належного обґрунтування (якщо є ямна, катакомбна і зрубна КІС, чому б не існувати багатоваликовій), то вони помиляються. І наочно це підтверджує інший кримський археолог, Г.М.Буров, який, укладаючи “Енциклопедію кримських старожитностей”, заплутався в систематиці пам'яток перехідної від середньої до пізньої бронзи доби: визнаючи існування самостійних “культури багатоваликової кераміки” та “кам'янсько-ливенцівської культури”, автор рівночасно вважає останню “особливим локальним варіантом історико-культурної спільноти багатоваликової кераміки” [29]. Ненабагато від цього відрізняється й спроба С.І.Берестнева оперувати терміном “спільність культур багатоваликової кераміки (СКБК)”, яка сама по собі, на його думку, є “вельми аморфним і невизначеним культурно-історичним утворенням” [30]. Хоча й у нещодавно виданій монографії дослідник намагався розтлумачити свою позицію, все обґрунтування введеної ним дефініції звелось до констатації, що “поняття «культура багатоваликової кераміки», яке на початковому етапі стимулювало розробку проблеми, вже не відповідає стану джерельної бази”, і “зараз в науці затверджується підхід до всієї сукупності пам'яток цього своєрідного явища як до історичної спільності культур багатоваликової кераміки” [31]. Таким чином, на рубежі минулого й сучасного століть в історіографії можна було спостерігати ситуацію, коли цілком слухна ідея, що виникла на рівні інтуїції та попередньої оцінки доступних артефактів, випередила предметний всебічний аналіз всієї джерельної бази. Іншими словами, була штучно створена подоба ситуації, за якої “діє логіка розвитку понятійного апарату великої ґрунтовно дослідженої культури” [32], хоча саме дослідження не було проведене.

Саме тоді, вже протягом кількох років предметно займаючись дослідженням культурного феномену Бабине [33], володіючи достатньою інформацією щодо його різних регіональних груп і маючи певну власну їхню оцінку, ми усвідомили невідкладну потребу не лише формального підвищення таксономічного рангу цього археологічного утворення, а й перегляду його змістовного наповнення, не кажучи вже про назрілу необхідність відмови від одного з еквівалентів його назви – “культура багатоваликової кераміки” (що став просто перешкоджати дослідницькому процесу), а водночас доцільності збереження альтернативного варіанту, утвореного на базі епоніма Бабине.

Після здійснення багаторівневих операцій з систематизації масового археологічного матеріалу, яким виступали найбільш придатні для подібних дослідницьких процедур поховальні пам'ятки, сукупність пам'яток типу Бабине III постала перед нами у вигляді трирангової структури таксономічного групування (двох таксонів недостатньо для характеристики розмаїтості угруповань, а чотирьох – занадто): **локальний варіант – культура – культурне коло** [34]. Ми свідомо утримались від вживання по відношенню до вищого рівня групування впровадженої ще радянською історіографією та широко вживаної до сьогодні (за інерцією) дефініції *культурно-історична спільнота* (КІС), оскільки остання є поняттям не стільки археологічним, скільки історичним або культурологічним [35]. Оперуючи ж майже виключно археологічним матеріалом, ми, на відміну від представників позитивістського напрямку, не можемо сказати напевно чи відповідає та або інша сукупність пам'яток певній соціально-історичній спільноті минулого і якій саме. Ось чому пропонується впровадити по відношенню до сукупності бабинських старожитностей суто археологічну дефініцію – *культурне коло*, під яким розуміється *група археологічних культур, пов'язаних типологічними рядами й схожістю низки типів до такої міри, що це дозволяє припускати спорідненість цих культур (зв'язок за походженням або спільність походження або наявність у них спільного внеску); або сума генетично пов'язаних археологічних культур, що характеризуються одними й тими ж сімействами типів* [36]. Синонімічними або близькими термінами виступають *коло культур* (англ. Cultural circle) або *культурна область*. Інші дефініції, які відповідають надкультурному рівню археологічної таксономії (суперкультура, група культур, технокомплекс, культурний комплекс, культурна зона, цивілізація тощо) [37], непридатні для застосування до бабинського феномену з причини часткової або повної змістовної неадекватності розглядуваному нами археологічному явищу.

Таким чином, одним з результатів дослідження, що цілеспрямовано здійснювалося автором протягом останнього десятиріччя, став пропонуванний варіант культурно-таксономічного групування пам'яток, що

раніше об'єднувалися під брендом культури багатоваликової кераміки (бабинської). Наразі вся сукупність цих пам'яток розглядається нами у складі *культурного кола Бабине*, в межах якого вимальовується щонайменше дві археологічні культури, поійменовані за територіально-географічним принципом (у випадку появи придатних епонімів, ними можна замінити громіздкі назви): Дніпро-Донська і Дніпро-Прутська [38]. *Дніпро-Донська бабинська культура* (ДДБК) видається доволі цілісною. *Дніпро-Прутська бабинська культура* (ДПБК), навпаки, є неоднорідною і в її межах виділяються три локальні варіанти, що й утворюють нижчий рівень культурної таксономії: Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-Прутський. При цьому автором допускається, що з подальшими дослідженнями таксономічний ранг цих локальних угруповань може бути уточненим або зміненим, і вони, або деякі з них, цілком можуть перетворитися в окремі археологічні культури. Для гомогенної ДДБК перспектива “розпаду” є менш вірогідною, хоча певна локальна специфіка в ній також має місце.

Окрім названих структурних одиниць, в межах культурної області Бабине виділяється декілька периферійних груп пам'яток (Деснянсько-Сейменська, Наддніпрянсько-Прип'ятська, Подільсько-Волинська), визначити характер і статус яких наразі не видається можливим у зв'язку з недостатньою їх дослідженістю (відомі майже виключно за поселенськими пам'ятками). Сучасний рівень знань щодо таких археологічних утворень, як євпаторійська та кам'янсько-левенцівська культурні групи Криму та Пониззя Дону не дозволяє беззаперечно включати їх до складу культурної області Бабине у зв'язку з недостатньою вивченістю першої та виразною відмінністю другої. Відтак це питання залишається відкритим до появи необхідної кількості даних. Однак, за будь якого варіанту його розв'язання, усі згадані культурні групи мають розглядатися в контексті *посткатакомбного блоку культур Східної Європи* [39], до складу якого, окрім культур бабинського кола, включаються лолінська культура, криволуцький культурний тип, прикубанська група фіналу середньої бронзи, можливо й воронезька культура.

Висновки. Масштабне археологічне явище перехідної доби від середньої до пізньої бронзи Південно-Східної Європи, хрестоматійною пам'яткою якого виступає наддніпрянське поселення Бабине III, у своєму дослідженні пройшло декілька етапів, тим самим демонструючи спільні для класичних курганних культур бронзового віку тенденції: від єдиної культури, через культуру з локальними варіантами, до культурного кола, що включає декілька споріднених культур (іноді з локальними варіантами) і культурних типів. Запропонована автором схема культурної таксономії покликана визначити напрямки подальших досліджень старожитностей бабинського культурного кола. Подані нами орієнтири щодо внутрішньої структури, періодизації та відносної хронології цього археологічного

утворення дозволять зосередити зусилля на поглиблених дослідках регіональних груп Бабіне, з метою уточнення їхнього археологічного змісту, ареалів, співвідношення між собою та сусідніми культурами, з перспективою виходу на розв'язання культурогенетичних проблем.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эволюция взглядов исследователей на культурно-таксономическую оценку памятников типа Бабино: от восприятия их в качестве единой археологической культуры, через культуру с несколькими локальными вариантами, до современных оценок данного археологического образования, как надкультурного явления. Предлагается рассматривать всю совокупность памятников бабинского типа в рамках трехуровневой системы таксономии: *локальный вариант – культура – культурный круг*. В составе культурного круга Бабино выделяется две археологические культуры: *Днепр-Донская* и *Днепр-Прутская*. Первая из них представляется гомогенной, а вторая культура включает три локальных варианта: *Днепр-Днестровский*, *Днепр-Бугский* и *Днестровско-Прутский*.

SUMMARY

In the article the evolution of sights of researchers on an estimation of cultural taxonomy of monuments of the Babine type is considered: from their perception as uniform archaeological culture, through culture with several local variants, up to modern estimations of this archaeological formation, as supercultural phenomenon. It is offered to consider all set of the monuments of Babine type within the framework of three-level system of taxonomy: *a local variant – culture – a cultural circle*. In structure of Babine cultural circle it is allocated two archaeological cultures: *Dnepr-Don* and *Dnepr-Prut*. First of them is represented homogeneous, and the second culture includes three local variants: *Dnepr-Dnestr*, *Dnepr-Bug* and the *Dnestr-Prut*.

Примітки:

1. Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 40-48.
2. Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 28-35.
3. Добровольский А.В. Вказ. праця. – С. 45.
4. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41; Березанская С.С. О

- погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – 1962. – Вып. 4. – С. 6-15.
5. Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 28-35; Березанская С.С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 36-47; Березанская С.С., Шапошникова О.Г. Рец. на: Т.Б. Попова. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во II тысячелетии до н.э. – Труды ГИМ. – Вып. 24. – М, 1955. – 178 с. // СА. – 1957. – № 2. – С. 272; Попова Т.Б. К вопросу о многоваликовой керамике // СА. – 1960. – № 4. – С. 42, прим. 3.
 6. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41; Березанская С.С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – 1962. – Вып. 4. – С. 6-15.
 7. Березанская С.С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – 1962. – Вып. 4. – С. 6-15.
 8. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1988. – С. 62.
 9. Попова Т.Б. Вказ. праця.
 10. Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – 1964. – Вып. 6. – С. 70.
 11. Братченко С.Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки // Археологія Української РСР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
 12. Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф.: В 3 ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.
 13. Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 4-6.
 14. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 25-26.
 15. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 7.
 16. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – С. 7, 41-42.
 17. Савва Е.Н. К вопросу о локальных вариантах в культуре многоваликовой керамики // Проблемы археологии Степной Евразии: Тез. докл. конф. – Кемерово, 1987. – С. 80-82; Савва Е.Н. Некоторые аспекты генезиса, периодизации и хронологии культуры

- многоваликовой керамики // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: Тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 32-33; Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1992. – С. 153-156; Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1987. – С. 40-41; Шарафутдинова Э.С. Нижнедонские памятники культур многоваликовой керамики (КМК) в системе древностей Юго-Восточной Европы // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: Тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 38-39.
18. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики. – С. 156.
 19. Там само. – С. 157-158.
 20. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики. – С. 40.
 21. Шарафутдинова Э.С. Нижнедонские памятники ... – С. 39.
 22. Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 451-458.
 23. Пряхин А.Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. – Воронеж: ВГУ, 1982. – С. 139.
 24. Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики – восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 61.
 25. Черняков И.Т., Тощев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 28.
 26. Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1988. – 144 с.
 27. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – С. 81-82.
 28. Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. III. (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1983-1986 гг. Сакский район Крымской области). – Запорожье, 2000. – С. 220-221; Тощев Г.Н. Период КИОМК Крыма // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 143-148.
 29. Буров Г.М. Энциклопедия крымских древностей: Археологический словарь Крыма. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 95, 154-155.

30. Берестнев С.И. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 169-172.
31. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – С. 55-60.
32. Отрощенко В.В. Вказ. праця. – С. 82.
33. Підвищена увага до бабинської культури (КБК) виникла у автора ще в процесі роботи над кандидатською дисертацією [Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.]. А невдовзі після її захисту ця увага переросла в стійкий інтерес, чому немалою мірою посприяв А.Д. Пряхін, який після моєї доповіді на II-му Капітанівському польовому археологічному семінарі (1996 р.) запропонував зосередитись над даною темою, з урахуванням її значущості та можливості у перспективі оформлення в якості докторської дисертації.
34. Литвиненко Р.О. Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабине III // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003. – № 3/4 (15/16). – С. 38-45.
35. Порівн.: Алекшин В.А. Археология и проблемы культурогенеза // Археологические изыскания. – Вып. 1: Археологические культуры и культурная трансформация: Матер. методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Л., 1991. – С. 127. Черных Е.Н. Каргалы: В 5 т. – Т. V: Каргалы: феномен и парадоксы развития; Каргалы в системе металлургических провинций; Потаенная (сакральная) жизнь архаичных горняков и металлургов. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – С. 35.
36. Клейн Л.С. Археологическая типология. – Л., 1991. – С. 394; Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник / Под ред. В.С. Бочкарева. – М., 1990. – С. 63, 93.
37. Классификация в археологии. – С. 62-64.
38. Обираючи назви для структурних одиниць культурного кола Бабине, за відсутністю наразі придатних епонімів (з часом вони можуть з'явитися), ми вирішили використати досвід іменування трьох культур абашевської КІС за регіонально-географічним принципом (доно-волзька, середньоволзька та уральська), що набув свого оформлення в докторській дисертації А.Д.Пряхіна [Пряхин А.Д. История древних скотоводов II тыс. до н.э. лесостепных районов Подонья, Поволжья и Южного Урала (Абашевская культурно-историческая общность): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1976. – 49 с.] і показав свою цілковиту життєздатність. Для найменування

бабинських культур та локальних варіантів було вирішено застосувати виключно гідроніми, чому сприяла їхня просторова локалізація.

39. Мимоход Р.А. Блок посткатакомбних культурних образований (постановка проблеми) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 70-74.

Рукопис надійшов до редакції 27.12.2007 р.

УДК: 930.1 (477.6): 314 “18/19”

А.В.Гедьо

(Донецький національний університет)

МАТЕРІАЛИ РЕВІЗІЙНОГО ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДОНБАСУ

Наявність постійного населення поруч з територією та апаратом управління є визначальною складовою будь-якої держави. Початкові етапи існування країн позначаються відсутністю чітко окреслених кордонів, примітивною системою державного управління, невизначеністю поняття громадянства і відсутністю системи обрахунку, тобто обчислення кількості населення на певній території. Подальший розвиток, територіальне розширення держави вимагають формалізації її визначальних функцій. Серед них особливого значення набуває створення системи обліку населення. Її завдання різноманітні і зазнають суттєвих змін на різних стадіях державного розвитку. Зокрема, облік населення дозволяє оцінити потенціал суспільства і прогнозувати подальший його поступ; здійснювати військове планування і проводити набори до армії; окреслити базу для оподаткування; збирати різнопланові статистичні відомості; з'ясувати демографічні питання та вирішувати багато інших завдань.

Одним з найбільш відомих видів матеріалів статистики є списки платників податків, що уклалися у Російській імперії від початку XVIII до другої половини XIX ст. У російській історіографії вони відомі під назвою „ревизские сказки”; українські науковці переважно перекладають цей термін як „ревізійні списки” або „ревізські реєстри”.

Метою статті є джерелознавчий аналіз матеріалів ревізійних переписів населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії, які зберігаються в фондах Державного архіву Донецької області.